

ТҮЙІН**А.С. Жусупбекова***Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ.)***Уильям Теккерейдің “Ярмарка тщеславия” шығармасындағы кейіпкерлер
номинациясындағы авторлық стратегия**

Мақала У. Теккерейдің “Ярмарка тщеславия” романындағы автордың жалқы есімдерді (антропонимдерді) қолдану стратегиясына арналған. Бұл есімдер автордың өз кейіпкерлеріне деген қарым-қатынасы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: антропоним, стратегия, номинация, автор, кейіпкер.

RESUME**A.S. Zhussupbekova***Innovative University of Eurasia (Pavlodar)***The strategy of the author's nomination in the novel “Vanity fair” by William Thackeray**

The article is devoted to the strategy of the use of personal names (first of all, proper names) in the novel by William Thackeray's “Vanity Fair”. These names are considered as one of the techniques the author's relationship to his characters.

Keywords: proper names, strategy, nomination, author, character

ӘОЖ 81'373.612.2**Ғ.Е. Имамбаева**, филология ғылымдарының докторы,**К.К. Саржанова***Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ.)*

E-mail: lady.gaysha@mail.ru

Метафораның уәжділігі, сөзжасамдық тәсілмен берілу жолдары

Аннотация Мақалада тіл біліміндегі уәжділік теориясы жайлы сөз қозғалып, метафоралардың сөзжасамдық табиғаты ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданды.

Түйін сөздер: сөзжасам, сөздің уәжділігі, сөзжасам жүйесі, метафора, семантикалық топтасу.

Ғылымда уәждеме туралы алғаш сөз қозғаған – В. Гумбольдт. Зерттеуші сөздің мағынасы мен дыбысталуына тоқтала келіп: «Если значение слова как знака мотивировано пониманием предмета, т.е. понятием, то звуковая форма слова является произвольной, лишь практикой закрепляемой в языке», - деп айқындайды. Сөйтіп, тілші екінші бір зерттеуінде: «...слово как элемент языка мотивировано тем характерным признаком предмета, который лег его наименования и был закреплен языковой практикой» - деген түйін айтады. Осы пікірден сөздің мағынасы мен жамылғышы арасындағы байланыс заңдылықтарын толық ашудың мүмкіндігі әр кез бола бермейтіндігі байқалады.

Сөздің уәжділігі мен уәжсіздігі туралы ұғымды ғылыми айналымға енгізген – Ф. де Соссюр. Ғалымның пайымдауынша, сөзді «таңба» деп алсақ, оның екі жағы болады, бірі – бейне таңбалаушы, екіншісі – дыбыстық бейне таңбалаушы, яғни сөздің мазмұндық мәнін, оның дыбысталуынан бөліп қарауға болмайтынын айтады [1, с. 95-96].

Қазақ тіл білімінде уәжділік мәселесіне қатысты зерттеулер кең көлемде жүргізіліп жатыр. Бұл орайда Ә. Қайдар, М. Копыленко, Б. Қалиев, Ж. Манкеева, А. Салқынбай, Ұ. Әділбаева, Ә. Алмауытов т.б. зерттеушілердің еңбектеріндегі уәж, уәжділік туралы пікірлері мен тұжырымдары мысал бола алады.

Тіл білімінде уәжділікті жеке пән ретінде болу туралы 1973 жылы М.М. Гинатуллин сөз қозғаған болатын. Уәжділік – лексикологияның сөз бен заттың арасындағы ат беру сәтіндегі байланысты зерттейтін бөлімі.

Уәжділік мәселесі тіл білімі, психология, философия, әлеуметтану, семиотика сияқты көптеген ғылым салаларында зерттеу тақырыбына айналуға.

Тіл білімінде уәждер, тілдік белгілер туралы екі түрлі пікір бар. Бір топ ғалымдар тілдік белгілер дыбысқа еліктеу уәжінен пайда болған деп санайды. В.П. Поршнев бұған қарама-қарсы пікір айтады. Оның ойынша уәжді құрылымдардан уәжсіз құрылымдарға жайлап өту мүмкін емес.

Уәжділік мәселесі И.С. Улухановтың зерттеулерінде сөзжасамдық уәжділікке байланысты қарастырылған. Сөзжасамдық уәжділік – кез-келген мынадай белгілері бар әр түрлі екі сөздер арасындағы байланыс: 1) екі сөз де бір ғана түбір болады; 2) біреуінің мағынасын екіншісінің мағынасымен түсіндіруге болады. Сөзжасамдық уәжділіктегі сөздерде сөздің уәждеуші белгісі мен сөзжасамдық формант арнайы бөлініп алынады да, ол «сөзжасамдық уәжділік» деп түсіндіріледі.

Жалпы түркі тілдерінің, қазақ тілінің материалдары бойынша атаулардың уәжділігін анықтауға арналған еңбектер аз емес. Мысалы, А.М. Щербак «Түркі тілдеріндегі үй және жабайы жануарлар атаулары» деген еңбегінде жануар атауының алғашқы мағынасын анықтап, олардың түркі-моңғол-манчжур тілдеріндегі бір-біріне әсерін, арақатынасын, шығу төркінін, уәжділік белгілерін зерттеген.

Уәжділік – заттың белгісінің оның атауынан тілде көрініс табуы. Уәждеме – гомогенді уәждер тобын білдіретін термин. Зат атауының уәжі – белгілі уәждердің нақтылы түрде атаудан көрінуі, уәжі бірлігі әр түрлі деңгейдегі абстракция деп түсініледі. М.М. Гинатуллин құс атауларындағы уәжділікті түр-түсіне, мекеніне, пішін-тұлғасына, иісіне т.б. байланысты он түрлі уәже бөліп көрсетсе, М.М. Копыленко «Түркі тілдеріндегі жануарлар атауының уәжділігі» деген еңбегінде А.М. Щербак, Э.В. Севортян, К.М. Мұсаев, А.Т. Қайдаров, М. М. Гинатуллин еңбектерінде берілгендерді, тұжырымдарды кеңейте түскен. Ол М.М. Гинатуллин көрсеткен он уәжі санын он сегізге жеткізеді. Олар: атаудағы іс-әрекет нысаны, жасы, іс-әрекет қорытындысы, культтік шығу тегі т.б.

Зерттеуші Г.И. Ұйықбаеваның зерттеуінде қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі өсімдік атауларының уәжі, ат беруге негіз болған, негізінен, олардың түсі, көлемі, формасы, органдарының саны, дәмі, иісі т.б. белгілері екендігі сөз етілген.

Ғалым Б. Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының лексика-грамматикалық және морфологиялық құрылысы» деген монографиясында қазақ тіліндегі өсімдік атауларына байланысты уәжі белгілеріне жан-жақты тоқталып, олардың құрылысы жөнінде баяндайды.

Уәжділікті қазақ тіл білімінде дыбысбейнелеушілік және дыбыселіктеушілік жағынан зерттеген ғалымдардың бірі – К.Ш. Құсайынов. Ғалым белгілердің мәнін кең ашып түсіндірудің жалпылама сөзден гөрі шындық болмысқа атау берудегі белгілі бір адамдар ұжымының көзқарасы тұрғысынан, нақты жағдайлардан, атау берудің мақсатынан туындату дұрыс болатынын айта келіп, былай дейді: «В лингвистическом плане под мотивированностью слова понимается закономерная историческая обусловленность его значения в момент наименования или на определенном этапе его эволюции формой или значением исходного слова».

Зерттеуші Ж. Манкеева қазақ тіліндегі заттық мәдениет лексикасына байланысты атаулардың уәждерін оның атау сәтіндегі мағынасымен тарихи байланыста зерттей отырып, атаулардың фоносемантикалық негізін анықтайды, атаулардың дыбысбейнелеушілік және дыбыселіктеушілік табиғатын ашады. Соған байланысты уәжділікті үш түрге бөліп қарастырады: 1) дыбыстық уәжі, 2) морфологиялық уәжі, 3) семантикалық уәжі.

Уәжділік мәселесі тарихи сөзжасамдық тұрғыдан А. Салқынбайдың зерттеулерінде де кең түрде зерттеледі. Зерттеуші уәжділік тек философиялық ұғым ғана емес, оның тіл білімімен де тығыз байланыстылығын анықтай келе, тіл таңбалық жүйе болғандықтан сөздің жасалу негізділігін айқындайтындығын, туынды сөздер құрылымдық және әлеуметтік негізділігімен ерекшеленетіндігін, сондықтан да оның уәжділік аспектісінде қарастырылатынын айтады. Уәжділіктің бір ұшы этимологиямен байланысады. Этимологиялық зерттеулер болмаса, негіздеме мәні айқындалмайды.

Уәжділікке байланысты мәселе «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты еңбекте де сөз болады. Онда негіз сөз бен негізді сөздің жұптасуы туынды түбірлердің бір белгісі, ал негіз сөз болудың басты шарты – оның лексикалық мағынасының болуы. Негізділік қатынаста тұрған екі сөздің бірі – негіз сөз, екіншісі – негізді сөз болады деп анықталады. Негізді сөздің мынадай белгілері бар: 1) негіз сөз өзінің қарама-қарсы сыңарынан морфемдік құрамы жағынан күрделі болады; 2) негізді сөздің мағыналық құрылымы да күрделі болады.

Соңғы кезде қазақ ғалымдарының зерттеулерінде уәжділік мәселесі жалғасын тауып, оған жиі көңіл бөліне бастады. Мысалы, зерттеуші Ұ. Әділбаева өсімдік атауларының уәжділігін арнайы қарастырып, жоғарыда көрсетілген еңбектердегі «ұсынылған уәжі түрлерін қолдай отырып, олардың адам пиғылына, мінезіне, ауа райына, құрал-саймандарға т.б. байланысты да түрлері болатындығын» сөз етеді. Ұ. Әділбаеваның бұл зерттеуінде алғаш рет өсімдік атаулары дыбыстық уәжі, морфологиялық уәжі, лексика-семантикалық уәжі сияқты түрлерге бөлініп қарастырылады. Сонымен бірге өсімдік атауларындағы уәжділік жартылай уәжді, толық уәжді, абсолютті уәжді және уәжсіз (бейуәжді) атаулар деп сараланады. Ә.Б. Алмауытованың киім атауларының этнолингвистикалық табиғатына қатысты еңбегінде уәжділік мәселесі де қамтылып, олар уәждік белгілері бойынша топтастырылып беріледі. Зерттеуші қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық мәнін ашу үшін мынадай уәжділік түрлерін анықтайды: материалына, формасына (пішініне), жасалу технологиясына, әлеуметтік мәніне, этномәдени ерекшелігіне, түсіне, қызметіне, көлеміне байланысты уәжділік [2, с. 91-94].

Жоғарыдағы зерттеушілердің еңбектеріндегі тұжырымдарды жинақтай келгенде, уәжділік ұғымы тіл білімінде сөздің мағынасы мен оның формасының атау сәтіндегі немесе дамудың белгілі бір деңгейіндегі тарихи байланыстың заңдылығы ретінде қарастырылды.

Уәждеме лексеманың қалыптасуында реалийлердің арасындағы байланысты, яғни атауға қандай белгінің, ерекшеліктің, қасиеттің негіз, өзек, себеп болғанын қамтамасыз етеді. Зат пен құбылысқа ат қоюда өмір шындығы, болмыс тіл деректеріне, атауға айналады.

Уәждеу үрдісінде ат беретін нысанға мән беріліп, сол туралы уәждеуші пайымды қалыптастыру және тілдік құралдарды таңдау, соның негізінде атауды жасау, ал атаудың мазмұнында бұрынғы пайым жатады. Аталатын нысанның белгісі таңдалынып, ол белгі жаңа нысанды ерекшелейтін сипат алады және жаңа атауды жасауда көзге түсетін таңбалаушыға жаңа мән беріліп, жаңа мазмұнға көшеді, сонда ғана жаңа лексема қалыптасады.

Тілдің сөздік қорын үздіксіз байытып толықтырып отыру негізінен тілдің ішкі мүмкіндіктерімен, заңдылықтарымен байланысты. Басқа тілдерден сөз қабылдау арқылы да тілдің сөздік қоры байып отыратыны көпшілікке таныс. Бұл – құбылыс қай тілге де жат емес және ертеден келе жатқан, белгілі жағдай. Алайда сөз байлығының толығу арнасы – тілдің сөзжасам жүйесі, оның ішінде сөзжасам тәсілдерімен тікелей байланысты. Ал ол тілдің сөзжасам жүйесінің негізгі құрылымдық мәселесі, сондықтан сөзжасам өзекті мәселе болған жерде – оның сөзжасамдық тәсілдері сөз болмауы мүмкін емес. Басқа тілден кірген сөздерді былай қойғанда, тілдің ішкі мүмкіндігі арқылы сөздік қорды молайтып, тілге үнемі қосылып жатқан жаңа сөздердің бәрі де белгілі жолмен жасалып, тілдің лексикалық қорынан орын тебеді. Тілде жаңа сөздердің жасалу жолы, тәсілдері аз емес. Бірақ олардың жалпылық жақтарын ескеріп, жинақтап үш түрлі тәсілдерді көрсету қазақ тіл білімінде дәстүрге айналып қалды. Олар:

- 1) синтетикалық (морфологиялық);
- 2) аналитикалық (синтаксистік);
- 3) семантикалық тәсілдер.

Тілдің сөзжасам жүйесінде қызмет атқаратын осы үш тәсілдің бәрі де – ертеден келе жатқан тәсілдер. Оларды үшке бөліп көрсеткенмен, әрқайсысының іштей өзіндік ерекшеліктері де бар. Бірақ олардың ішкі ерекшеліктері мен бірге ортақ белгілері де бар. Осы ортақ белгілер ерекшеліктерге қарамастан, олардың басын қосады. Ал сөзжасамдық үш тәсілдің сөз жасауға қатысатын тұлғалар жағынан да, мағынаға негіз болатын тұлғалар арқылы да, тіпті жаңа туылымның білдіретін ұғымның көлемі жағынан да, жасалған жаңа сөздің тұлғасы тұрғысынан да үлкен-үлкен айырмашылықтары бар. Міне сол айырмашылықтар сөзжасамда үш түрлі тәсілдің танылуына негіз болады [3, с. 64-65].

Сөзжасамның негізгі нысаны – туынды сөз жасау, белгілі затқа ат беру, жаңа сөз жасау. Сөзжасам сөз жасау тәсілдері арқылы іске асатындықтан атауыштық ұғымды белгілеу үшін қолданылады. Сөзжасам жаңа ұғымды атайтын туынды сөздердің семантикалық топтасуын, даму жүйесін, жасалу жолын зерттейді. Белгілі бір зат пен құбылыс алдымен жалпы басты қасиеттері арқылы танылып, бірте-бірте жеке қасиеттеріне, сапасына, мөлшеріне, белгісіне назар аударылады. Танылған сапалық белгісіне атау беру қажеттігі туындаған тұста екіншілік номинация негізінде метафоралар жасалады. Тілдегі екіншілік мағынадағы бірліктің негіздемелік қатынасының мәні мен ерекшелігін анықтау сөзжасамдық талдаудың маңызды бөлігі [4, с. 11-12].

Қорытындылай келе, метафора жасауда сөзжасам тәсілдерінің мәні зор. Себепсіз салдар жоқ демекші, кез-келген атау ерекше мәнге ие, белгілі бір уәжде негізделген. Осы уәждер атауды беруші адамның тұрмыс – тіршілігінің, қоғамдық әлеуметтік өмірінің көрінісі ретінде танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қасым Б.Қ. Сөзжасам: семантика, уәждеме. Оқу құралы. – Алматы, 2003. – 167 б.
- 2 ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы – 2006. – № 4 (94) – с. 91-94.
- 3 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
- 4 Абитжанова Ж.А. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі метафораның уәжділігі мен семантикасы: филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дисс. авторефераты. – Алматы, 2008. – 23 б.

REFERENCES

- 1 Qasym B.Q. Sözzhasam: semantika, uázhdeme. Oqu qúraly. – Almaty, 2003. – 167 b.
- 2 QazÚU habarshysy. Filologiya seriyasy – 2006. – № 4 (94) – s. 91-94.
- 3 Qazirgi qazaq tiliniñ sözzhasam zhüyesi. – Almaty: Ğylym, 1989. – 368 b.
- 4 Abitzhanova Zh.A. Orhon-Enisey eskertkishteri tilindegi metaforanyñ uázhdiligi men semantikasy: filol. ğyl. kand. ğylymi dárezhesin alu üshin dayyn. diss. avtoreferaty. – Almaty, 2008. – 23 b.

РЕЗЮМЕ

Г.Е. Имамбаева, доктор филологических наук,

К.К. Саржанова

Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар)

Мотивация метафоры, передающейся путём словообразования

В статье рассматривается вопрос о теории мотивации в языкознании, всесторонне рассмотрены словообразования метафор.

Ключевые слова: *словообразование, мотивация слова, система словообразования, метафора, семантическое группирование.*

RESUME

G.E. Imambayeva, *doctor of Philology Sciences,*

K.K. Sarzhanova

Innovative University of Eurasia (Pavlodar)

Motivation metaphors transmitted by word formation

The article discusses the theory of motivation in linguistics, derivation of metaphors are fully considered.

Keywords: *wordbuilding, word motivation, the system of wordbuilding, metaphor, semantic grouping.*

ӘОЖ 81:512.122

Ж.П. Қарамбаев

Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ.)

E-mail: zkarambaev@mail.ru

Қазіргі саяси метафорадағы сөз мағыналарының ауысым сипаттары

Аннотация. *Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралардың семантикалық ерекшеліктері талданады. Автор қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралардың жасалуындағы тілдік сипаттарды бірнеше мағыналық түрлерге бөліп қарастырады.*

Түйін сөздер. *Саяси метафора, семантикалық сипат, мағына, қоғамдық өзгерістер, тілдік тәсілдер, ұғым, таным.*

Саясат пен әлеумет арасындағы тілдік қатысым қоғамға ықпал етудің негізгі және сенімді құралдарының бірі екені мәлім. Саяси лексикология нақты саяси жүйе шеңберінде, сонымен бірге аталған жүйемен және тұтастай қоғаммен ақпарат алмасу үрдісін ғана көрсетіп қоймайды. Бұл коммуникативті кеңістікте саясаткерлердің жағымды қоғамдық пікірді қалыптастыруына, қоғамдағы түрлі жағдайларды түсіндіру, тігісін жатқызу үшін де қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда саясат тілі үдерісінің қатысушылары билік органдары, БАҚ және қоғам болса, ал оның басты негізі – өзара сенімді қалыптастыру. Адамзат қоғамы үшін сенім мен өзара түсіністіктің ең ыңғайлы және мол кеңістікті түрі – тіл құралдары. Саясат тіліндегі қоғаммен арадағы қатынастың экспрессивті және көркемдегіш, эстетикалық құралы болып метафоралар қалыптасқаны да белгілі. Саяси метафора ойды ғана емес сезімді де жеткізеді. Метафораның жасалуындағы нақтылық пен бейнелілік қоғамдағы негізгі тетікке ие тұлғалардың сенімдері мен басымдылық берген ойларын төменгі топқа қабылдата бастайды.

Саяси метафоралардың тілдік табиғатындағы нақтылық пен бейнелілік, түсініктілік өзара сабақтасқан тұста ұғынықтылық пен қабылдаудың ыңғайлылығы арта түседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралардың жасалу ерекшеліктері жоғарыдағы айтылған белгілерді барынша ескереді. Қоғам мүшелерінің қабылдау мүмкіндіктері жоғарылаған сайын тілдегі метафоралардың жасалу тәсілдері де күрделене түседі. Сөз – адамзаттың ең асыл да бағалы еңбегі. Сөзбен әлем танылады, сөзбен бүкіл жаратылыс ұғынылып, сурет қалпында беріледі. Сөзді лексикологияда сентагма ретінде зерттеуі бұрыннан бар. Сөз семантикасын зерттеудегі жаңа әдіс метафоралану үрдісінің табиғатына көңіл аудару кейінгі кезеңдер жемісі. Бұл тұста метафоралану үрдісі - әдебиеттанудағы көркемдеу тәсілі ретінде алыну бұрыннан қалыптасқан тәсіл. Тілде метафоралық тәсіл көркемдегіш құралдар жасаудың тәсілі ретінде қарастырылғанмен, терең зерттеуге әзірге алына қойған жоқ. Бұл әлі де әдебиет тілі қалпында қалып отыр. Ал тілдегі метафоралардың ауысымдық деңгейін саяси тіркестерден мол кездестіреміз. Саяси метафоралар сөз мағынасының өзгеруі, құбылуы, бір мағына мен екінші мағынаның астасуы, тілдің (сөз мағынасының) экспрессивті, эможивті сипаттарымен, бағалауыштық қызметімен байланысты болады.

Саяси метафоралардың табиғаты сөз болғанда олардың белгісі ретінде төмендегідей ерекшеліктер талданады.

1. Екі түрлі нысанның (өзара іргелес, ұқсас, қарама-қарсы, кейде мүлде мағыналық байланыссыз) қатар алынып, бір мағынаға жинақталуы. Осы тұста бүгінгі қазақ тіліндегі саяси метафоралардағы